

Β΄.

Ο ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ ΩΣ ΤΑΠΕΙΝΩΣΙΣ

I

“Ο,τι είναι πέρα από τὰ ὅρια τῆς λογικῆς, ὅ,τι είναι ἐπέκεινα τῆς νοητῆς οὐσίας, ἀλλὰ καὶ ὅ,τι είναι πρὶν ἀπὸ τῆς λογικῆς, δηλαδή τὸ παράδοξον, τοῦτο είναι τὸ ἀντικείμενο τῆς πίστεως. Ἡ λογικὴ δὲν ἔχει τέλος καὶ ὅ,τι ἀποδεικνύει εἶναι πάντοτε πεπερασμένο. Γενικῶς ὅ,τι κατέχει ὁ ἄνθρωπος μὲ τῆς λογικῆς καὶ τὴν ἐπιστήμην εἶναι περιορισμένο, εἶναι ἓνα μικρὸ μέρος ἐνὸς ἀπειροδυνάμου ὅλου. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἦταν δυνατόν νὰ φθάσῃ ποτὲ ἡ λογικὴ ὡς τὸ τέλος, δηλαδή νὰ τελειωθῇ ἐξ ὀλοκλήρου ἡ γνώση, καὶ πάλιν δὲν ἴσταν ἡ λογικὴ ἡ βάση τῆς πίστεως. Ἡ πίστη ἀρχίζει μὲ τὸ παράδοξον, μὲ τὸ λογικῶς ἀσύλληπτον, ἀλλιῶς δὲν εἶναι πίστη. Ἡ λογικὴ ἀρχίζει μὲ ὅρους, μὲ συγκεκριμένα λογικὰ μέτρα· τὸ ἔργο τῆς λογικῆς εἶναι μιὰ πορεία δίχως τέρμα. Ἡ λογικὴ τέμνει κάπου μὲ τὴν παρουσία τῆς τῆς «πραγματικότητας» καὶ ζητεῖ νὰ τὴν καταλάβῃ, νὰ τὴν ἐξουσιάσῃ μὲ τοὺς ὅρους τῆς. Ἡ πίστη ἀρχίζει μὲ τὸ παράδοξον, δὲν ἔρχεται νὰ καταλάβῃ, νὰ κατανοήσῃ, ἀλλὰ ἔρχεται νὰ ἀφοσιωθῇ, ἔρχεται νὰ ζῆσῃ· ζῆ ἀπ’ ἀρχῆς ὅ,τι εἶναι λογικῶς ἀσύλληπτον, ὅ,τι εἶναι ἀχώρητον στὴ λογικὴ καὶ στὴ νοημοσύνη. Μὲ τῆς λογικῆς καὶ τὴν ἐπιστήμην ὁ ἄνθρωπος τέμνει τὴν «πραγματικότητα» καὶ ἀνοίγει συγκεκριμένη προοπτικὴ μέσα σὲ ὠρισμένους τομεῖς. Τὸ βάθος τῆς προοπτικῆς αὐτῆς μεγαλώνει, ὅσο προοδεύει ἡ ἐπιστημονικὴ γνώση. Ἀντίθετα, ἡ πίστη δὲν τέμνει τὴν «πραγματικότητα» μὲ τὴν παρουσία τῆς, ἀλλὰ εἶναι ἐξ ἀρχῆς ριζικὴ, ἔρχεται νὰ ἄρῃ τὴν «πραγματικότητα», καὶ νὰ τὴν ἀναγάγῃ σὲ κάτι ἄλλο, ποὺ εἶναι πέρα ἀπ’ αὐτήν. Ἡ πίστη τὴν «πραγματικότητα» τὴν ἀφομοιώνει μονομιᾶς, τὴν ἀνεβάζει σὲ μιὰ ἀρχὴ λογικῶς ἀσύλληπτη· καὶ μέσα ἀπὸ τὴ βίωσιν τῆς ἀρχῆς αὐτῆς ἡ πίστη φωτίζει τὴν «πραγματικότητα» μὲ ἓνα φῶς ἄλλο, μὲ τὸ φῶς τῆς μεταλογικῆς ζωῆς τῆς ψυχῆς. Καμμιά λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ στηρίξῃ τὴν πίστη, γιατί ἡ πίστη εἶναι μεταλογικὴ· καὶ ὡς βίωσιν τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος, ὡς ζωὴ καὶ παρουσία, εἶναι πολὺ πρὶν καὶ πολὺ πέρα ἀπὸ τὴν λογικὴν. Ἡ πίστη δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν λογικὴν· ἡ λογικὴ μικραίνει,

περιορίζει την πίστη και τὸ ἀντικείμενό της, τὸ παράδοξο, καὶ τοῦτο ἀκριβῶς ἀποτελεῖ τὸν πυρῆνα τῆς πίστεως.

Τί κυρίως σκανδαλίζει τὴ λογικὴ τῶν ἀνθρώπων, τί σκανδαλίζει τοὺς ἀνθρώπους, τί σκανδαλίζει τοὺς Ἰουδαίους τῆς Καινῆς Διαθήκης; Ὅτι ἕνας, μοναδικός, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι θεάνθρωπος, ὅτι ὁ ἕνας αὐτὸς ποὺ συνομιλοῦσε μαζί τους ἦταν ὁ ἴδιος ὁ Θεός. Τοῦτο εἶναι τὸ σκάνδαλον γιὰ τοὺς Ἰουδαίους, λέγει ὁ Παῦλος, καὶ τοῦτο εἶναι ἀκατανόητο γιὰ τοὺς Ἕλληνας, ποὺ ζητοῦσαν λογικὴ. « Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦσι ». Οἱ Ἕλληνες ζητοῦν ἐπιστήμη καὶ λογικὴ. Τὸ παράδοξο λοιπὸν, ἡ συγκεκριμένη παρουσία Θεοῦ, ὁ θεάνθρωπος, ἀποτελεῖ σκάνδαλον γιὰ τοὺς Ἰουδαίους καὶ παραλογισμό γιὰ τοὺς Ἕλληνας. « τὸ γὰρ μυστήριον τοῦ χριστιανισμοῦ ξένον ἐστὶ τοῦ κόσμου τούτου ». Ὅτι αὐτὸς ὁ ἕνας, ὁ μοναδικὸς ἄνθρωπος, εἶναι Θεός, τοῦτο ἀντιμάχεται τὴν ἀπλῶς διανοητικὴν κατανόησιν, τοῦτο εἶναι πέρα ἀπὸ τὴν λογικὴν. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος κάθε φανατικὸς Ἰουδαῖος αἰσθάνεται φρίκη ἐνώπιον τῆς « βλαστημίας » αὐτῆς, ὅτι ὁ ἕνας αὐτὸς ἄνθρωπος, ὁ μοναδικός, εἶναι θεάνθρωπος, ἀπὸ τὸ ἄλλο κάθε Ἕλληνα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, γνωρισμένος μὲ τὴν σοφίαν τοῦ καιροῦ του, οἰκειωμένος μὲ τὴν λογικὴν, θεωρεῖ τὸ γεγονός αὐτὸ ὡς παραλογισμό. Τοῦτο εἶναι τὸ παράπονον τοῦ Παύλου, ὅτι τὸ παράδοξο ποὺ κηρύττει, ἡ θεανθρωπία τοῦ Ἰησοῦ, ἀποτελεῖ σκάνδαλον γιὰ τοὺς ὁμοφύλους του, τοὺς Ἰουδαίους, καὶ « μωρία », ἀκατανοησία γιὰ τοὺς Ἕλληνας. Κατὰ τὴν θρησκευτικὴν ἄποψιν ὁ ἄνθρωπος ἀπέναντι τοῦ Ἰεχωβά εἶναι « ὡσεὶ χόρτος ». Ὅτι λοιπὸν τώρα ἕνας, μοναδικὸς ἄνθρωπος, εἶναι καὶ Θεός, τοῦτο εἶναι ἀκριβῶς ποὺ ἐξοργίζει τοὺς ἀνθρώπους, τοῦτο εἶναι ἀνήκουστο. Τὸ παράδοξο τοῦτο σημαίνει ὅτι αἴρεται τὸ ἀπειρο χάσμα μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, σημαίνει ὅτι ὁ Θεὸς συγκαταβαίνει, καὶ ὅτι μόνον ἡ πίστις ἡμπορεῖ νὰ συλλάβῃ καὶ νὰ ζῆσιν τὸ ἀνήκουστο γεγονός.

Κατὰ τὸν Πλάτωνα « Θεὸς ἀνθρώπων οὐ μίγνυται ». Καὶ ἡ ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, ἡ ἀνώτατη ἀρχὴ τοῦ παντός, εἶναι « μόγισ », δηλαδή μὲ πολλὴν δυσκολίαν γνωστὴ ἀπὸ τὸν νοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Πῶς λοιπὸν νὰ χωρέσῃ τοῦτο τώρα στὴν λογικὴν τῶν Ἑλλήνων. Πῶς ν' ἀποδειχθῇ τὸ παράδοξο; Τὸ παράδοξο ὅμως εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο ποὺ κεῖται πέρα ἀπὸ κάθε ἀπόδειξιν. Εἶναι ματαιοπονία νὰ θελήσῃ κανεὶς νὰ τὸ ἀποδείξῃ. Τὸ παράδοξο δὲν καταδέχεται τὴν ἀπόδειξιν, γιατί ἡ ἀπόδειξις εἶναι μέσον κατώτερον ἀπὸ τὴν ἀπόλυτην παρουσία τοῦ Θεοῦ, ἀπὸ τὴν θεανθρωπία. Ἡ θεανθρωπία αὐτὴ δὲν ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ὑποστήριξιν τῆς λογικῆς, γιατί ἡ λογικὴ δὲν ἔχει τέρμα, ἐνῶ τὸ παράδοξο εἶναι σύμπτωσις τοῦ ἀπείρου μὲ τὸ συγκεκριμένον. Γιὰ τοῦτο τὸ παράδοξο δὲν χρειάζεται ἀπολογία. Ἡ ἀπολογία γίνεται μόνον ἐνώπιον

τῆς λογικῆς. Ἀλλά τὸ παράδοξο εἶναι ἀκριβῶς πέρα καὶ πρὶν ἀπὸ τῆς λογικῆς. Ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἔχει λοιπὸν ἀνάγκη ἀπὸ ἀπολογία, εἶναι ἀπόλυτη παρουσία Θεοῦ μέσα στὴ συγκεκριμένη πραγματικότητα τῆς ζωῆς, εἶναι πνεῦμα Θεοῦ ἐν ζωῇ ἀνθρώπου. Τὸ παράδοξο ὑπάρχει, δὲν ἀποδεικνύεται· ἡ ἀπόδειξη ὅμως καὶ τὸ κῦρος τῆς ἰσχύουσαν μόνον μέσα στὴν αἰτιοκρατημένη πραγματικότητα. Τὸ αἰώνια παράδοξο, ὅ,τι ἡ ἱστορία δὲν θὰ μπορέσῃ ποτὲ μὲ τὴν ἀπλῆ τῆς λογικῆς νὰ ἐξηγήσῃ, οὔτε νὰ τὸ μετατρέψῃ σὲ ἀπλοὺς συλλογισμοὺς, τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ἡ παρουσία τοῦ θεανθρώπου μέσα στὴν ἱστορία. Ἡ ἀπόλυτη αὐτὴ παρουσία τέμνει τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς αἰωνιότητος, ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Θεοῦ. Κάθε ἄλλη τομὴ τῆς ἱστορίας, ὅσο μεγάλη καὶ ἂν εἶναι, εἶναι ἀπλῶς ἀνθρώπινη. Ἡ τομὴ τῆς ἱστορίας ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἀνθρώπους εἶναι δίχως ἄλλο ἀποφασιστικὴ γιὰ τὴν πορεία τοῦ πνεύματος, ἀλλὰ εἶναι ἀπὸ τῆ ἄλλο μέρος περικυλισμένη, γιὰ τὸ πνεῦμα οἰουδήποτε ἀνθρώπου, ὅσο μεγάλο καὶ ἂν εἶναι, ἔχει ὅρια. Μὲ τὴν παρουσία ὅμως τοῦ θεανθρώπου ἡ ἱστορία τέμνεται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ Θεοῦ, τέμνεται ἀπόλυτα. Ἡ ἁμαρτία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ παρουσία τοῦ θεανθρώπου καὶ ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὰ εἶναι τὰ κύρια νοήματα τῆς ἱστορίας. Μὲ τὴν παρουσία τοῦ θεανθρώπου ἡ ἱστορία ἀπὸ σχετικὴ ποὺ ἦταν γίνεται ἀπόλυτη, γίνεται αἰώνια θέση καὶ αἰώνιο θέμα. Ὅ,τι ἔζησε ὡς θεάνθρωπος ὁ Θεὸς ἐπὶ τῆς γῆς, τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι παράδοξο· ὅτι ὁ κτίστης ἔγινε καὶ πλάσμα, κτίσμα, ὅτι ἐταπεινώθη τόσο, ὅσο δὲν τὸ χωράει ἀνθρώπινος νοῦς, τοῦτο εἶναι τὸ μυστήριον. Τοῦτο μονάχα ἡ πίστη τὸ συλλαμβάνει· γιὰ τοῦτο μονάχα ἡ πίστη ἦταν δυνατὸν νὰ εἰπῇ τὸν μεγάλο λόγο: « credo, quia absurdum est ». Οὔτε λογικῆ, οὔτε διαλεκτικῆ ὠφελεῖ ἐδῶ σὲ τίποτε.

Ὁ Χριστὸς ὡς παρουσία Θεοῦ μέσα στὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα μόνον μὲ τὴν πίστη εἶναι προσιτός. Γιὰ τοῦτο αὐτὴν καὶ μόνον ζητάει ἐκεῖνος ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους· αὐτὸ εἶναι τὸ θεμέλιον. Ὅμως ἄλλο εἶναι ἡ παρουσία τοῦ θεανθρώπου καὶ ἄλλο εἶναι ἡ πίστη· ἡ πρώτη εἶναι ἀντικείμενο τῆς δευτέρας. Τί θέλει λοιπὸν ἐδῶ ἡ ἀπόδειξη; Τί νὰ ἀποδείξῃ; Ἡ παρουσία καὶ ἡ πίστη σ' αὐτὴν εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀπόδειξη. Ἡ λογικὴ μένει ἐδῶ μέσα στὴν ἀπλῆ ἀντίφαση. Λογικῶς εἶναι τὸ γεγονὸς τοῦτο — ἡ παρουσία τοῦ θεανθρώπου — μία καταπληκτικὴ ἀντίφαση· ὅτι ὁ αἰώνιος, ὁ ὑπερούσιος ἔγινε ἀνθρωπος μὲ αἷμα καὶ σάρκα, ἔγινε θνητός. Δὲν ὑπάρχει ὀξύτερη ἀντίφαση ἀπ' αὐτὴν. Μὲ τὴν λογικὴ λοιπὸν φθάνομε ὡς ἐδῶ, ὡς τὴν ἀντίφαση. Τοῦτο μονάχα εἶναι ποὺ ἠμποροῦμε ν' ἀποδείξωμε· ν' ἀποδείξωμε ὅτι εἶναι ἀκατανόητο· ἀδυνατοῦμε ὅμως ν' ἀποδείξωμε τὸ παράδοξο, δηλαδὴ λογικῶς νὰ λύσωμε τὸ παράδοξο, γιὰ τὸ τότε θὰ ἄρωμε ἀκριβῶς τὸν λόγον ὑπάρξεως τῆς λογικῆς. Γιὰ τὴν λογικὴ ἀκριβῶς εἶναι ὁ θεάν-

θρωπος « σημεῖον ἀντιλεγόμενον ». Ἄλλ' ἀκριβῶς γι' αὐτὸ εἶναι ἀντικείμενο τῆς πίστεως· ἀκριβῶς γι' αὐτὸ εἶναι συλληπτὸς ἀπὸ τὸν πυρῆνα τῆς ψυχῆς, φῆν πίστη· ἀκριβῶς γι' αὐτὸ ὁ ἴδιος μακαρίζει ἐκείνους ποὺ δὲν πρόκειται νὰ σκανδαλισθοῦν ἀπὸ τὴν παρουσία του, ἀπὸ τὴν θεανθρώπια του: « καὶ μακάριός ἐστιν ὃς ἐὰν μὴ σκανδαλισθῆ ἐν ἐμοί ».

Ὅ,τι εἶναι λοιπὸν γιὰ τὴ λογικὴ σκάνδαλο, δηλαδὴ ἀφόρητη ἀντίφαση, τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι γιὰ τὴν πίστη ἀπόλυτη παρουσία. Ἡ θεωρητικὴ γνώση παύει ἐνώπιον τοῦ ἀπολύτου. Γιὰ τὴν ἀπόλυτη παρουσία, γιὰ τὴν θεανθρώπια, ἡ γνώση μας δὲν μᾶς βοηθάει. Τί νὰ γνωρίσωμε ἐδῶ μὲ τὴ λογικὴ, ἀφοῦ τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι τὸ μέγα καὶ δυσθεώρητο, ὅτι δὲν γνωρίζεται τὸ παράδοξο. Μποροῦμε νὰ μάθωμε ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ τοῦ θεανθρώπου, μποροῦμε νὰ γνωρίσωμε ὅσο γίνεται τελειότερα τὴν Καινὴ Διαθήκη, ἀν ὅμως δὲν τὰ πιστεύσωμε ὅλα ἀπ' ἀρχῆς ὡς τὸ τέλος, ἀν δὲν πιστεύσωμε τὴν ἀπόλυτη παρουσία τοῦ θεανθρώπου, ἀν δὲν ζήσωμε μὲ τὴν πίστη καὶ δὲν ἐνεργήσωμε κατὰ τὴν πνοή της, δὲν ἔχομε τίποτε συλλάβη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Ἰησοῦ· τότε μένομε ἀπλοῖ ἱστορικοὶ παρατηρηταί, ἱστοριολογοῦμε τὴν ἀπόλυτη παρουσία τοῦ θεανθρώπου, δὲν πιστεύομε, ἀλλὰ κατατρίβομε τὸν ἑαυτὸ μας μὲ τὴ λογικὴ. Μὲ τὴ γνώση λοιπὸν δὲν ἐγγίζομε τὴν οὐσία τοῦ παραδόξου· μὲ τὴ γνώση, ὅταν τὴν ἀκολουθήσωμε ἐδῶ, καταλήγομε στὴ μεγαλύτερη ἀντίφαση πρὸς τὴ λογικὴ. Καὶ τὸ παράδοξο εἶναι ἀπόλυτο, δηλαδὴ μὲ τὴν παρουσία του προκαλεῖ τὴ λογικὴ, τὴν σκανδαλίζει ἀπὸ κάθε τῆς πλευρά. Ἡ ἀπόλυτη παρουσία τοῦ θεανθρώπου γίνεται « σημεῖον ἀντιλεγόμενον » μὲ κάθε τῆς ἐκδήλωση. Ἔτσι τὸ παράδοξο συνεχίζεται, πολλαπλασιάζεται. Ὅπουδῆποτε καὶ ἀν ἀνοίξωμε τὴν Καινὴ Διαθήκη εἴμαστε ἐνώπιον τοῦ παραδόξου. Ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς λογικῆς δὲν ὑπάρχει μεγαλύτερη ἀντίφαση ἀπὸ τὸν ἀκόλουθη: ἐκεῖνος ποὺ δὲν ἔχει « ποῦ τὴν κεφαλὴν κλῖναι » νὰ λέγη: « δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κεκοπιακότες ». Ἐκεῖνος ποὺ ἄκουσε κατὰ τὴν ὥρα τοῦ μάρτυρίου τὸ « ἴδε ὁ ἄνθρωπος », ἐκεῖνος ἀκριβῶς ἔρχεται, προσέρχεται στοὺς ἀνθρώπους γιὰ νὰ δώσῃ ἀνάπαυση, γιατί εἶναι ὁ ἴδιος ἡ ἀνάπαυση. Ὅτι ἔρχεται Ἐκεῖνος πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ὅτι τοὺς προσκαλεῖ, ὅτι ἔρχεται ὅλος ἀγάπη πάντοτε, τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ποὺ αἰσθάνεται κανεὶς σὲ κάθε σελίδα τῶν Εὐαγγελίων. Καὶ αἰσθανόμεσθε ὅτι ἔρχεται πάντοτε· ὅ,τι πράττει καὶ ὅ,τι λέγει, ὅλη του ἡ παρουσία εἶναι καὶ μιὰ πρόσκληση πρὸς τοὺς ἀνθρώπους: « δεῦτε πρὸς με ». Ἡ παρουσία του εἶναι καὶ πρόσκληση τῶν ἀνθρώπων. Ἡ πρόσκληση ὅμως αὕτῃ δὲν θυμίζει καθόλου τοὺς λόγους τῶν προφητῶν· δὲν ἔχει τὴ σκληρότητα τοῦ προφητικοῦ λόγου. Ἡ πρόσκληση αὕτῃ εἶναι γεμάτη ἀγάπη. Καὶ δὲν εἶναι ἄλλη ἡ παρουσία του καὶ ἄλλη ἡ ἀγάπη του,

ἀλλὰ παρουσία καὶ ἀγάπη εἶναι τὸ ἴδιο. Ἐκεῖνος λοιπὸν ἔρχεται ὡς ἀγάπη, ἔρχεται ν' ἀναπαύσῃ, νὰ πραύνη, νὰ σώσῃ· γιὰ τοῦτο ἔρχεται καὶ ἀπρόσκλητος, γιὰ τοῦτο εἶναι αὐτὸς ποὺ προσκαλεῖ. Καὶ ὄχι μόνον ἦλθε κάποτε, ἀλλὰ ἔρχεται πάντοτε· τοῦτο εἶναι τὸ αἰώνιο μέσα στὰ Εὐαγγέλια, ἡ ἀμάραντη παρουσία καὶ ἀγάπη ποὺ ἀκτινοβολεῖ τὸ πρόσωπο Ἐκείνου.

Σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα κλασικὰ κείμενα δὲν βλέπομε αὐτὸ τὸ « ἔρχεται », αὐτὴν τὴν ἐγγύτητα τοῦ πνεύματος, αὐτὴν τὴν λάμψη τοῦ φωτός. Ὁ σοφὸς τῆς ἀρχαιότητος, αὐτὸς ποὺ μὲ τὸ νοῦ του ἐσταμάτησε τὸ θόρυβο τῆς ζωῆς καὶ σύνδεσε τὸ νόημά της, τὸν πυρῆνα της, μὲ τὴν αἰωνιότητα, ὁ Σωκράτης, δὲν ἔρχεται, ἀλλὰ ἀπλῶς ὑπάρχει. Ὅ,τι μάλιστα ὀνομάζομε σήμερα ὑπάρξει, δηλαδὴ συνείδηση τῆς προσωπικῆς παρουσίας μέσα στὴ ζωὴ μὲ μεταφυσικὸ ρίζωμα, τοῦτο τὸ ἔχει ὁ Σωκράτης στὸν ἐντονώτατο βαθμὸ καὶ πράγματι αὐτὸς ὑπῆρξε, δηλαδὴ ἔζησε τὴν παρουσία καὶ τὸ νόημα τῆς ζωῆς του. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως ὁ Σωκράτης δὲν ἔδινε καὶ τόση σημασία στὴν παρουσία του· τοῦτο εἶναι βέβαια μιὰ βαρύτερη αὐτοειρωνεία. Ἐμείωνε τὴν παρουσία του μὲ τὴν αὐτοειρωνεία, γιὰ νὰ δείξῃ ἴσως τὴ σημασία της. Ὅπωςδήποτε ὁ Σωκράτης δὲν ἔρχεται, δὲν προσκαλεῖ, δὲν ἀναπαύει, ἀλλὰ διαλέγεται, κεντάει τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸ λόγο, μὲ τὴ λογικὴ. Ὁ Σωκράτης ὑπάρχει ὡς ἄνθρωπος καὶ ἀνοίγει τὸ δρόμο τῆς λογικῆς. Τὸ ἐρώτημα ποὺ ἀνοίξε καὶ ποὺ μ' αὐτὸ ἐκέντησε τοὺς ἀνθρώπους ἦταν τὸ πολυφίλητο του « τί ἐστίν ; ». Τί εἶναι δίκαιο, τί εἶναι ἀρετὴ ; τί εἶναι ; ποιά εἶναι ἡ οὐσία, ποιὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς ἀρετῆς ; Ὡστε ὁ Σωκράτης διαλέγεται, ἐρευνᾷ μαζί μὲ ἄλλους. Δὲν λέγει : « δεῦτε πρὸς με πάντες ». Ὁ Σωκράτης κεντάει τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὴ λογικὴ γιὰ νὰ τοὺς ἀναγκάσῃ νὰ συλλάβουν τὸ νόημα τῆς ζωῆς τους. Ὁ δρόμος τοῦ Σωκράτη εἶναι ὁ κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπινος, εἶναι ὁ μόχθος. Ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος μόνος του μπορεῖ νὰ κάμῃ, αὐτὸ ἀκριβῶς εἶναι ὅ,τι ἔκανε ὁ Σωκράτης. Ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ λογικὴ του ἠμπορεῖ ν' ἀνοίξῃ μόνον τὸν δρόμο ποὺ ἀνοίξε ὁ Σωκράτης. Ὁ Σωκράτης δὲν εἶναι ἡ ἀλήθεια οὔτε ἡ ὁδός, οὔτε ἡ ζωὴ, ἀλλὰ εἶναι μόνον ἡ φιλοσοφία, ὁ μόχθος τοῦ ἀνθρώπου, ἡ κίνηση τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ἀλήθεια. Ὁ Σωκράτης ἐξύπνησε τὸ πνεῦμα καὶ τὸ κράτησε ἀγρυπνο μὲ τὴ λογικὴ. Δὲν εἶναι ὅμως σ' αὐτὸν ἡ λογικὴ κάτι τυπικὸ, κάτι σχηματικὸ καὶ ἀκίνητο, εἶναι ἡ λογικὴ τῆς ψυχῆς, ἐνθερμη ἀκόμα μὲ τὸν ἔρωτα τῆς ψυχῆς πρὸς τὴν ἀλήθεια. Δὲν εἶναι μία λογικὴ δίχως ψυχὴ καὶ ἔρωτα, ὅπως κατάντησε ἡ δική μας λογικὴ σήμερα, ἀλλὰ εἶναι λογικὴ μὲ ψυχὴ, μὲ ἔρωτα. Καὶ ὅμως ὁ Σωκράτης δὲν ἔχει τὴ συνείδηση ὅτι ἔρχεται, ἀλλὰ μόνον ὅτι ὑπάρχει, ὅτι εἶναι. Στέκει

μέσα στη ζωή ως άγαλμα, είναι αυτός που είναι. Το κάτι μέσα του που είναι διαφορετικό από τη λογική το ονομάζει δαιμόνιο. Τοῦτο είναι ὡς ἄν ἓνα νεῦμα τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτόν. Ἀλλὰ καὶ τὸ δαιμόνιο εἶναι ἀνθρώπινο, εἶναι τὸ χάρισμα τῶν μεγάλων ἀνθρώπων. Τὸ δαιμόνιο εἶναι τὸ ὄριο τῆς λογικῆς· καὶ, ὅπως λέγει ὁ ἴδιος, ἀποτρέπει μόνον, δὲν προτρέπει ποτέ. Εἶναι μία ἔσχατη ἀμφιβολία, ἓνας ἔσχατος δισταγμός, εἶναι μία φωνὴ τῆς ψυχῆς, πὺ σταματᾷ κάποτε τὴ λογική. Τὸ δαιμόνιο δὲν ἀνοίγει ἄλλον δρόμο, ἀλλὰ ἐπισημαίνει ἓνα ὄριο στὸν δρόμο τῆς λογικῆς. Ἀλλὰ ἡ λογικὴ καὶ ἡ διαλεκτικὴ τοῦ Σωκράτη ἔχει συνείδηση ἐσωτερικὴ γιὰ τὰ ὄριά της. Τοῦτο ἐκφράζεται μὲ τὴν εἰρωνεία, ἡ ὁποία βοηθᾷ τὸν διαλεκτικό, τὸν φιλόσοφο, νὰ μὴ λησμονήσῃ τὴν ἀτομικότητά του, τὴν πεπερασμένη του ὑπόσταση. Μὲ τὴν εἰρωνεία ἡ λογικὴ συγκρατεῖται στὰ ἀνθρώπινα ὄριά της.

II

Ἄλλος κόσμος ἀνοίγεται ἐνώπιόν μας μὲ τὰ κείμενα τῶν Εὐαγγελίων· ἄλλος δρόμος, ὄχι ἀνθρώπινος, ὄχι ὁ δρόμος τῆς φιλοσοφίας. Ἐδῶ ἀνοίγεται ἡ ὁδός, ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀλήθεια. Ἐως ἐκεῖ πὺ μπορεῖ νὰ φθάσῃ ὁ ἄνθρωπος μὲ τὴ λογικὴ καὶ τὸν μόχθο τῆς ψυχῆς του, ἐφθασεν ὁ Σωκράτης. Ἀπὸ τὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης ὁμιλεῖ ἄλλο πνεῦμα, ὑπερούσιο· ὄχι ἀνθρώπινο πνεῦμα, ἀλλὰ πνεῦμα Θεοῦ. « Δεῦτε πρὸς με πάντες ». Ἐδῶ προσκαλοῦνται ὅλοι δίχως διάκριση καὶ δίχως ὅρους. Ὅχι μόνον οἱ Ἰουδαῖοι, ἀλλὰ ὅλα τὰ ἔθνη. Προσκαλοῦνται μόνον· δὲν ἐξαναγκάζονται: « ὅστις θέλει ὀπίσω, μου ἐλθεῖν ». Ἐδῶ ὁμιλεῖ ἡ ἀγάπη, δὲν εἶναι ἡ λογικὴ πὺ προέχει. Ἐδῶ καλεῖται ἡ ψυχὴ ὡς ψυχὴ. Δὲν δίδεται σύστημα διδασκαλίας μὲ ἀποδείξεις καὶ ἀνταποδείξεις. Ἐδῶ ἓνας ἀνοίγει τὴν ἀγκάλη του νὰ δεχθῇ ὅλους: ὅλους μαζί καὶ τὸν καθένα χωριστά. Δὲν εἶναι ἐδῶ ἄλλο ὁ λόγος καὶ ἄλλη ἡ παρουσία ἐκείνου τοῦ Ἐνός, ἀλλὰ λόγος καὶ παρουσία εἶναι τὸ ἴδιο· ὁ λόγος εἶναι ἐδῶ ἕμεσος. Ὁ ἄνθρωπος καλεῖται ἐδῶ νὰ γνωρίσῃ καὶ ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν ἑαυτό του ἐν τῷ Θεῷ. Ἐκεῖ μέσα εἶναι τὸ αἰώνιο ρίζωμά του. Καὶ ὁ Θεὸς θέλει ὅλοι οἱ ἄνθρωποι νὰ σωθοῦν. Τὸ πρόσωπο τοῦ Ἐνός, ἡ ἱστορικὴ του παρουσία, αὐτὴ ἀνοίγει τὸν ἄλλο δρόμο, ὄχι τὸν ἀνθρώπινο, τὸν σωκρατικό, ἀλλὰ τὸν δρόμο τοῦ Θεοῦ. Τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου τὸ ἀπόλυτο εἶναι ἐκεῖνος ὁ ἓνας. Ἐδῶ ἐγκείται τὸ μεγαλεῖο· οἱ ἄλλοι εἶναι φιλόσοφοι, ἀνοιξαν τὸν ἀνθρώπινο δρόμο, τὸν σχετικό, τὸν δρόμο τῆς φιλοσοφίας, ὅπου ὁ ἄνθρωπος μένει ἄνθρωπος καὶ ὁ Θεὸς μένει Θεός. Ὁ ἓνας

καὶ νὰ εὕρουν ἀνάπαυση σ' αὐτόν. Νὰ γυρίσουν ὅλοι σημαίνει νὰ μετανοήσουν, ν' ἀλλάξουν ἀπὸ βέσα τους γνώμη. Σ' αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν χωράει καμμιά ἄλλη λύση, καμμιά λογικὴ ἐδῶ δὲν βοηθάει, γιατί ὅ,τι ζητεῖται τῶρα ἐδῶ εἶναι κάτι ἄλλο, κάτι ὑπέρτερο τῆς λογικῆς.

Ἡ χαρμόσυνη βεβαίωση, ὁ εὐαγγελισμός, ποὺ προσφέρεται τῶρα στὴν ἀνθρωπότητα, εἶναι ὅτι, ἅμα ἀλλάξῃ γνώμη ἀπὸ μέσα της, ἅμα ἀκολουθήσῃ τὸν δρόμο τοῦ Ἐνός, θὰ λυτρωθῇ, γιατί ὁ Ἐνας αὐτὸς ἔρχεται ν' ἀναπαύσῃ, νὰ λυτρώσῃ. Εἶναι εἰρηνοποιὸς ἐκεῖνος ὁ Ἐνας καὶ αἶρει τὰ χάσματα μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων· πρὸ παντὸς αἶρει τὸ μεγάλο χάσμα τῆς ψυχῆς, τὸν προαιώνιο διχασμὸ τῆς ψυχῆς, τὴν ἁμαρτία. Δὲν πρόκειται ἐδῶ νὰ τακτοποιηθῇ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πνεύματος μετὰ τῆς λογικῆς, νὰ λυθοῦν οἱ λογικὲς ἀμφιβολίες ποὺ ἀνοίγονται μετὰ τὴν θεωρητικὴν ἔρευνα· ἐδῶ τῶρα θὰ εὕρῃ γαλήνη ὅλη ἡ ὑπόθεσις τοῦ ἀνθρώπου. Πρόκειται τῶρα γιὰ ἀποκατάστασις τῆς ἐνότητος τοῦ ἀνθρώπου, ἀποκατάστασις τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄντος πνευματικοῦ. Ἡ ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, ἐλευθερία ὄχι ἡ σχετικὴ, ἀλλὰ ἡ ἀπόλυτη, αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς, τὸν ὁποῖον θέτει τῶρα ὁ χριστιανισμὸς στὸν ἀνθρώπο. Ὁ ἀνθρώπος, ἂν καὶ πεπερασμένος, εἶναι συνάμα κατ' εἰκόνα Θεοῦ, ἔχει τὴν πηγὴ τῆς αἰωνιότητος μέσα του. Ὁ ἀνθρώπος εἶναι αὐτοσκοπός, ἔχει μέσα του αἰώνια ἀξία, καὶ ὁ προορισμὸς του εἶναι αἰώνιος.

Ὁ Ἐνας λοιπόν, ποὺ ἔρχεται καὶ καλεῖ τοὺς ἀνθρώπους καὶ θέλει νὰ τοὺς ἀναπαύσῃ, δὲν θέλει νὰ τοὺς μετριάσῃ τὰ κοινὰ βάσανα τῆς ζωῆς, ἔρχεται νὰ δώσῃ ἀνάπαυση ὄχι ἀπὸ θνητούς, κοινούς πόνους — αὐτοὶ θὰ μείνουν — ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἕνα, μεγάλο, πανανθρώπινο πόνον, ἀπὸ τὸν πόνον τῆς ἁμαρτίας, ἀπ' αὐτὸ τὸ χάσμα τῆς ψυχῆς, τὴν πλάνη, ποὺ ἐνώπιόν της μένει ὁ ἀνθρώπος ἀναυδός. Ὡστε ἡ ἀνάπαυση ἀφορᾷ κάτι βαθύτατα ἀνθρώπινο. Ἡ συνειδήσις τῆς ἁμαρτίας, ἡ συνειδήσις γιὰ τὴν ἀτέλεια καὶ τὴν πλάνη τὴν ἀνθρώπινη, τὴν πλάνη τῆς ἀτομικῆς ψυχῆς, εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεσις γιὰ τὴν ἐπιστροφή. Γιὰ ν' ἀλλάξουν οἱ ἀνθρώποι ἀπὸ μέσα τους γνώμη, νὰ μεταστραφοῦν ἀπὸ τὸ βάθος, πρέπει νὰ συλλάβουν καλὰ τὴ θνητότητά τους καὶ τὴν ἁμαρτωλοτητά τους.

Ὁ ἀνθρώπος πάσχει, γιατί ἁμαρτάνει· πάσχει, γιατί βάζει μικροὺς σκοποὺς στὴ ζωὴ του, ἐνῶ ὁ μέγας σκοπὸς εἶναι νὰ συλλάβῃ τὴν πνευματικότητά του. Γιὰ νὰ συλλάβῃ ὅμως αὐτόν, πρέπει προηγουμένως νὰ συνειδητοποιήσῃ τὴν πλάνη του, τὴν ἁμαρτία του, τὸ σκόρπισμα τοῦ ἑαυτοῦ του μέσα στὰ θνητὰ καὶ ἐγκόσμια. Αὐτὸ τὸ σκόρπισμα τοῦ ἑαυτοῦ του εἶναι ἡ ἀπώλειά του. Γιὰ νὰ γυρίσῃ λοιπόν, νὰ γίνῃ δηλαδὴ χριστιανός, πρέπει μόνος του ἀπὸ μέσα του νὰ ταπεινωθῇ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, πρέπει νὰ ταπεινωθῇ τόσο, ὥστε νὰ ἰδῇ τὴν πραγματικὴν του πνευματικότητα, τὸν ἑαυτό του στὴν καθαρότητά του, καὶ ὕστερα πάλι

λιν νὰ ἰδῆ ὁ ἄνθρωπος τὴν αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ, καὶ καθαρὸς ἀπὸ μέσα
 του νὰ ζητήσῃ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ. Ἄς ὅλην ὁμῶς αὐτὴν τὴν ἐσωτερικὴν
 του κίνηση, σ' ὅλην αὐτὴν τὴν στροφή τοῦ πνεύματός του θὰ τὸν συνο-
 δεύῃ ἀπ' ἀρχῆς ὁ ἄνθρωπος, θὰ ἔρχεται πρὸς αὐτὸν ὁ ἄνθρωπος, ποῦ ἦλθε ἀκρι-
 βῶς ν' ἀναπαύσῃ. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν στὸν δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς του
 δὲν θὰ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, γιατί ὁ ἄνθρωπος εἶναι παρὼν ἐκεῖ ἀκριβῶς
 ὅπου ὁ ἄμαρτωλὸς συνειδητοποιεῖ τὸ εἶναι του. Γενικὰ ἐκεῖνος ὁ ἄνθρωπος
 εἶναι δίπλα στὸν πονεμένο ἀπὸ τὴν ἄμαρτία, γιατί αὐτὸς ἀκριβῶς ἀνα-
 παύει ἀπὸ τὴν ἄμαρτία. Γιὰ τοῦτο βλέπομε, ὅτι κάθε φορά πού στα Εὐ-
 αγγέλια γίνεται λόγος περὶ ἄμαρτίας, κάθε φορά πού γίνεται λόγος γιὰ
 κανέναν ἄνθρωπο καταπονημένο ἀπὸ τὴν ἄμαρτία, ὁ ἄνθρωπος δὲν μένει
 ἡσυχῶς, ἀπραγῶς, ἀλλὰ ἀνοίγει ἀμέσως τὴν ἀγκάλη του νὰ τὸν δεχθῆ.
 Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν αὐτὸς δὲν ἀποδιώχνει, ἀλλὰ δέχεται καὶ τοῦτο δὲν εἶναι
 ἀκόμα τὸ ὄλον, οὔτε τὸ κύριον. Τὸ ὄλον εἶναι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ταπεινώ-
 νεται μπροστὰ στὸν ἄμαρτωλὸ, συμμερίζεται τὴν μοῖρα του, τοῦ δίνει
 τὸ χέρι καὶ τὸν σηκώνει. Πόσον ἀπέραντος ὁμῶς σεβασμὸς πρὸς τὸν
 ἄνθρωπον, τὸν αὐτοταπεινωμένο, ἔρχεται ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἄμαρτωλοῦ,
 ποῦ συναισθάνεται τὸ εἶναι του, ποῦ ἔχει συνείδηση τῆς ἄμαρτίας του!
 Ὁ ἀπόλυτος σεβασμὸς πρὸς τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τὴν πλευρὰ
 τοῦ ἄμαρτωλοῦ πηγάζει ἀπὸ τὸ καταπληκτικὸ γεγονός ὅτι ταπει-
 νώνεται ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ συγκλονιστικὸ γεγονός, ὅτι ὁ ἄλλος,
 ὁ ἄμαρτωλός, τὸ πλάσμα συναισθάνεται τὴν ἄμαρτία. « Ὁ γὰρ δυναθεὶς
 ἐπιγνώσκει τὸ ἀξίωμα τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς, οὗτος δύναται ἐπιγνώσκει τὴν
 δύναμιν καὶ τὰ μυστήρια τῆς Θεότητος, καὶ μᾶλλον ἐντεῦθεν ταπει-
 νωθῆναι, ἐπειδὴ διὰ δυνάμεως Θεοῦ βλέπει τὴν πτώσιν ἑαυτοῦ ». Ὁ
 Διδάσκαλος δὲν διδάσκει ἐδῶ ἀπὸ τὴν καθέδρα, ἀλλὰ διδάσκει μὲ τὴν
 παρουσία του, μὲ τὴν ἀπόλυτη ἐγγύτητά του πρὸς τὸν ἄνθρωπον, καὶ μᾶ-
 λιστα τὸν πονεμένο ἀπὸ τὴν ἄμαρτία. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀνθρώπινη διδαχὴ
 καὶ σοφία, εἶναι ἀπόλυτη παρουσία αἰωνίου πνεύματος. Δὲν ὑπάρχουν
 ἐδῶ ἐπιχειρήματα, ὑπάρχει ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἀλήθεια. Ἡ συνείδηση τῆς ἄμαρ-
 τίας ἀρκεῖ γιὰ νὰ σωθῆ ὁ ἄνθρωπος· αὐτὸς εἶναι ὁ μοναδικὸς ὅρος γιὰ
 νὰ γίνῃ κανεὶς χριστιανός. Τί εἶναι κατὰ τᾶλλα ὁ ἄνθρωπος, ἂν Ἰουδαῖος,
 Ἕλληνας ἢ Ῥωμαῖος, τοῦτο δὲν ἔχει καμμιά σημασία· τὸ κοινὸ πού τοὺς
 ἐνώνει καὶ τοὺς χαρακτηρίζει ὡς ἀνθρώπους εἶναι ἡ ἄμαρτία. Γιὰ τοῦτο
 τὸ αἶτημα εἶναι τώρα ἕνα νὰ λάβουν ὅλοι συνείδηση τῆς ἄμαρτίας, νὰ
 ταπεινωθοῦν μέσα τους μπροστὰ στὸ Θεὸ μόνον, νὰ γίνονται ὡς πρὸς
 αὐτὸ ὁμόθυκοι, ὁμόκληροι. Τίποτε ἄλλο δὲν ζητεῖ ὁ χριστιανισμὸς ἀπὸ
 τοὺς ἀνθρώπους παρὰ νὰ μετανοήσουν, ν' ἀλλάξουν πραγματικὰ γνώμη
 ἀπὸ μέσα τους, καὶ νὰ σταθοῦν μόνον τοὺς ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Δίχως τὰ
 γνωρίσματα τοῦ τόπου καὶ τοῦ καιροῦ, δίχως τὰ γνωρίσματα τῆς κα-

ταγωγής να σταθοῦν ὡς γυμνά πνεύματα ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ, νὰ ἰδοῦν τὸν ἑαυτὸ τους ὡς πλάσματα. Τοῦτο σημαίνει νὰ συνειδητοποιήσουν τὴν πεπερασμένη τους ὑπόσταση καὶ τὸ γεγονὸς τῆς ἁμαρτίας ποὺ τοὺς συνοδεύει. Ὅσο λιγώτερη συνείδηση ἁμαρτίας ἔχει κανεὶς, τόσο μακρύτερα ἀπὸ τὸ χριστιανισμὸ εὐρίσκεται. Ὁ χριστιανισμὸς μάλιστα ὑψώνεται φοβερὸς ἀπέναντι ἀκριβῶς ἐκείνου, ποὺ ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴ συνείδηση τῆς ἁμαρτίας, ἀπέναντι ἐκείνου ποὺ δὲν συνειδητοποιεῖ τὸ γεγονὸς τῆς ἁμαρτίας, τῆς ἀνθρώπινης ἀτέλειας. Μὲ τὴ συνείδηση τῆς ἀτέλειας ἀρχίζει ὁ δρόμος πρὸς τὴ σωτηρία, πρὸς τὴ δυνατότητα τῆς ἐπιστροφῆς πρὸς τὸ « ἀρχαῖον κάλλος », πρὸς τὴν ἰδανικὴ μορφή τοῦ ἀνθρώπου. Μὲ τὴ συνείδηση τῆς ἁμαρτίας, τὴν αὐτοταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου, ἀνοίγει ὁ δρόμος τοῦ πρὸς τὴν αἰωνιότητα.

Ἀπ' ὅποιον λοιπὸν λείπει ἡ αὐτοταπεινωτικὴ συνείδηση τῆς ἁμαρτίας, ἡ συνείδηση ὅτι εἶναι ἁμαρτωλός, αὐτὸς κι' ἂν ἀκόμη κατέχη ὅλη τὴν ἀνθρώπινη σοφία καὶ εὐφυΐα, δὲν ἔχει τὸν δρόμο γιὰ νὰ γίνῃ χριστιανός. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος κρατιέται μέσα στὴν ὑποκειμενικὴ του αὐτοτέλεια μέσα στὴν ἀπλῆ λογικὴ του, καὶ μόνον αὐτὴν βλέπει, δίχως νὰ κάμπτη καθόλου τὸν ὑποκειμενισμό του ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἀδύνατο νὰ εὔρη τὸν δρόμο πρὸς τὴν χριστιανικὴ ἀποψη. Νὰ ἔλθῃ λοιπὸν ὁ ἄνθρωπος σὲ συνείδηση τῆς ἁμαρτίας καὶ τῆς ἀτέλειάς του σημαίνει νὰ καταλάβῃ τὸ πνεῦμα τοῦ πρῶτα τὸν ἀπόλυτο χωρισμὸ, τὴν ἀπόλυτη ἀπόστασή του ἀπὸ τὴν τελειότητα, ἀπὸ τὸ Θεό, νὰ ποιήσῃ ὕστερα τὴ λύτρωση καὶ νὰ ἐνεργήσῃ μέσα του γι' αὐτὴν· τότε ἔρχεται καὶ ἡ χάρις. Κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀποψη, καὶ τὴν ἀποψη τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ὁ ἄνθρωπος, τὸ ἐγώ, ὁ νοῦς, εἶναι κέντρο φωτός, εἶναι ἔδρα λογικῆς. Τοῦτο δὲν τὸ ἀρνεῖται ὁ χριστιανισμὸς, ἀλλὰ προχωρεῖ πολὺ πέρα ἀπ' αὐτό. Θέτει τὸν ἄνθρωπο ἔχι μόνον ὡς λογικὴ μονάδα, ἀλλὰ καὶ ὡς ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ δυνατότητα, ὡς ψυχὴ, ἡ ὁποία δὲν δύναται νὰ σωθῇ μὲ τὰ μέσα τῆς λογικῆς. Ἡ σωτηρία της, ὁ δρόμος τῆς σωτηρίας της, ἀρχίζει πέρα ἀπὸ τὴ λογικὴ. Ὅσο κι' ἂν ἀξίζη ἡ λογικὴ, γιὰ τὸν χριστιανὸ ἔρχεται δεύτερη, γιὰτὶ πρώτη εἶναι ἡ πίστις. Ὁ ἄνθρωπος τῆς λογικῆς καλεῖται τώρα νὰ ταπεινωθῇ ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου τῆς πίστεως: « Ἡ πίστις ἡμῶν μὴ ἦ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐν δυνάμει Θεοῦ ». Ἡ σοφία τῶν ἀνθρώπων παραμερίζεται: « σοφίαν δὲ οὐ τοῦ αἰῶνος τούτου οὐδὲ τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου τῶν καταργουμένων· ἀλλὰ λαλοῦμεν Θεοῦ σοφίαν ἐν μυστηρίῳ ». Ὁ ἄνθρωπος ὁμῶς τῆς πίστεως, ὁ χριστιανός, πρέπει ν' αὐτοταπεινωθῇ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ. Τὸ πρωτάκουστο ὁμῶς εἶναι, ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Θεὸς αὐτοταπεινώνεται, γίνεται ἄνθρωπος ποὺ θυσιάζεται, ἀπὸ βαθύτατο πόνον πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Τὸ ἀπόλυτο λοιπὸν ἐδῶ εἶναι ἡ αὐτοταπείνωση τοῦ Θεοῦ, καὶ τὸ σχετικὸ εἶναι ἡ

αὐτοταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ ἡ αὐτοταπείνωση τοῦ ἀνθρώπου δὲν ὑπῆρχε πρὶν εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν χριστιανικὴ.

Ὁ Χριστὸς εἶναι τὸ αἰώνιο παράδειγμα τῆς αὐτοταπεινώσεως. Ὁλη τοῦ ἡ παρουσία μέσα στὴν ἱστορία τῶν ἀνθρώπων εἶναι αὐτοταπείνωση. Τοῦτο τὸ πνεῦμα τῆς αὐτοταπεινώσεως διατρέχει καὶ διαπνέει ἀπ' ἀρχῆς ὡς τέλος ὅλα τὰ κείμενα τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ αὐτοταπεινωμένος καὶ ἀπλός· τοῦτο ὅμως σημαίνει ὅτι δίχως αὐτὴν τὴν αὐτοταπείνωση δὲν νοεῖται ἡ Θεανθρωπία του. Αὐτὸς ὁ αὐτοταπεινωμένος Χριστὸς ὁμιλεῖ καὶ προσκαλεῖ, αὐτὸς ἔρχεται· δὲν ἔρχεται ἐδῶ ἐν δόξῃ. Ἐνα βλέμμα πρὸς τοὺς Θεοὺς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων μᾶς πείθει γιὰ τὴ ριζικὴ διαφορὰ ποὺ χωρίζει τὴ θρησκεία τῆς χριστιανικῆς ἀπὸ τὴν παλαιὰ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων, οἱ ἀρχαῖοι Θεοὶ δὲν ἔχουν ἔχνος ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς αὐτοταπεινώσεως. Τοῦτο τὸ πρόσεξαν πολλοὶ οἱ χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἔτσι πιστεύουν ἐκεῖνοι οἱ πρῶτοι χριστιανοί, πρέπει νὰ μεταστραφῇ ριζικῶς, ἀπὸ τὴ βάση της ν' ἀλλάξῃ, γιὰ νὰ δεχθῇ τὴ χριστιανικὴ πίστη, γιὰτὶ ἡ διαφορὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Θεοὺς δὲν εἶναι κατὰ βαθμοὺς, ἀλλὰ κατὰ ποιότητα διαφορετικὴ. Ἡ προηγούμενη θρησκεία εἶχε μιὰ κοσμικὴ λαμπρότητα· οἱ Θεοὶ της δὲν ἦσαν λυτρωτικοί, δὲν ἤμποροῦσαν νὰ λυτρώσουν τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν κοσμικὴ λαμπρότητα, γιὰτὶ καὶ οἱ ἴδιοι ἦταν πρότυπα κοσμικῆς λαμπρότητας. Τὸ ἀρχαῖο ἄγαλμα παριστάνει ἀκριβῶς τὴν κοσμικὴ λαμπρότητα τῶν ἀρχαίων Θεῶν. Καὶ τοῦτο τὸ πρόσεξαν ἰδιαίτερα οἱ χριστιανοὶ τῶν πρώτων αἰώνων. Γι' αὐτὸ οὔτε ἡ ἀρχαία τέχνη ἦταν δυνατὸν νὰ γίνῃ δεκτὴ ἀπὸ τὸν πρῶτο χριστιανισμό. Ὅ,τι ὅμως ἰδιαίτερα προσείλκυσε τὸ πνεῦμα τῶν μεγάλων χριστιανῶν τῶν πρώτων αἰώνων, τοῦτο ἦταν ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, γιὰτὶ ἡ φιλοσοφία εἶχε ἄλλα πρότυπα ζωῆς δημιουργήσει ὁ φιλοσοφικὸς τρόπος τοῦ βίου εἶχε μέσα του κάτι ἀπὸ τὴν αὐτοταπείνωση τοῦ χριστιανισμοῦ, εἶχε κάποια συγγένεια ἢ, ὅπως λέγει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ἡ φιλοσοφία ἦταν « παιδαγωγία εἰς Χριστόν ». Ἡ φιλοσοφία εἶχε ἐσωτερικότητα, εἶχε συλλάβει καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἀνάγκη τῆς τελειώσεως τῆς ψυχῆς. Ἡ φιλοσοφία ἦταν ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ του, πρὸς τὸν ἐσώτατο πυρῆνα του.

Ἡ παρουσία ὅμως καὶ ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ αὐτοταπεινωμένου, ἐνῶ εἶναι ἱστορικὴ, δὲν εἶναι περασμένη, δὲν ἀποτελεῖ ἀπλὸ παρελθόν, ὅπως συμβαίνει μὲ τ' ἄλλα γεγονότα τῆς ἱστορίας. Ἡ παρουσία, ἡ ζωὴ του καὶ ὁ λόγος του εἶναι παντοτεινά. Μὲ ἄλλα λόγια ἡ παρουσία του ἐκείνη ἡ ἱστορικὴ εἶναι αἰώνια σύγχρονη. Τὸ νόημά της εἶναι ἀκριβῶς αὐτό: νὰ εἶναι αἰώνια σύγχρονη, νὰ εἶναι πάντοτε « τῶρα » καὶ νὰ μὴ γίνε-